

KS. SŁAWOMIR BUKALSKI

UNIwersytet Szczeciński

SLAWOMIR.BUKALSKI@USZ.EDU.PL

ORCID: 0000-0002-9768-4634

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2025.009>

RELIGIJNOŚĆ WŚRÓD ZWOLENNIKÓW ORAZ PRZECIWNIKÓW TEORII GLOBALNEGO OCIEPLENIA

Streszczenie. Artykuł w części teoretycznej prezentuje rozważania dotyczące nauczania Kościoła na temat zmian klimatycznych (norma teologiczna). Religijność zbadano polską wersją Skali Centralności Religijności. Natężenie postawy wobec globalnego ocieplenia zmierzono kwestionariuszem własnej konstrukcji – Skalą Globalnego Ocieplenia. Grupę badaną stanowiły 152 osoby: 72 mężczyzn oraz 80 kobiet. Analizy statystyczne wykazały wzrost natężenia religijności wśród przeciwników globalnego ocieplenia w całej badanej grupie, oddzielnie wśród mężczyzn i kobiet oraz wśród starszych i młodszych respondentów. Zasadniczym wnioskiem pastoralnym jest podejmowanie religijności, w której łączenie wiary i rozumu powinno być mocniej akcentowane niż łączenie wiary i emocji.

Słowa kluczowe: religijność, globalne ocieplenie, zmiany klimatyczne, Kościół i zmiany klimatu.

Abstract. Religiosity of Supporters and Opponents of the Global Warming Concept. In its theoretical part, the article presents considerations on the teaching of the Church regarding climate change (the theological norm). Religiosity was measured with the Polish version of the Centrality of Religiosity Scale. The intensity of the attitude towards global warming was measured with a questionnaire prepared by the present author – Global Warming Scale. The study group consisted of 152 people: 72 males and 80 females. Statistical analysis reveals the increase of the intensity of religiosity among the opponents of global warming in the whole study group, but also among (i) males, (ii) females, (iii) younger participants and (iv) older participants. The key pastoral conclusion is that religiosity should be approached in a way that stresses both faith and reason rather than faith and emotions.

Keywords: religiosity, global warming, climate change, Church and climate change.

WPROWADZENIE

Zarówno wśród potocznych, jak i naukowych wypowiedzi na temat istnienia tzw. globalnego ocieplenia powtarzane są dwa przeciwstawne stanowiska (dwie koncepcje): „Za to odpowiada człowiek. Świat płonie” oraz „To naturalne procesy. W świecie, populacja ludzka była bardzo niewielka, nie było jakiegokolwiek przemysłu, a były globalne ocieplenia i epoki lodowcowe”. W obu przypadkach można zadać pytanie o sens życia u tych osób oraz ich religijność. Negatywne emocje: strach i lęk, gniew i złość, smutek i żal, wstyd, poczucie winy, poczucie bezradności¹ przekładają się na organizację procesu poznawczego. Zwłaszcza lęk, ujawniający się w kontekście przedstawianych zmian klimatycznych, wiąże się ze wspomnianym procesem poznawczym (wrażenia, spostrzeżenia, wyobrażenia, uwaga, pamięć czy myślenie). Wyróżnione elementy procesu poznawczego, mają z kolei związek z realizowaną religijnością człowieka – z jej poznawczymi, emocjonalnymi i behawioralnymi aspektami. Wydaje się, że uzasadnione jest poszukiwanie związku pomiędzy religijnością a postawą wobec globalnego ocieplenia. W kontekście teologicznym konieczny jest dedukcyjny model badawczy. Chodzi więc o wyjście od nauki Kościoła dotyczącej zmian klimatycznych i globalnego ocieplenia, analiza sytuacji duszpasterskiej, czyli człowiek ze swoją religijnością i na koniec wnioski pastoralne w odniesieniu do teologicznej normy.

1. TROSKA O KLIMAT – NORMA TEOLOGICZNA

Zaprezentowane poniżej rozważania teoretyczne, są przywołaniem istotnych wypowiedzi jedynie trzech ostatnich papieży, a nie całościową analizą wielowiekowego nauczania Kościoła dotyczącego troski o naturę, o dzieło stworzenia, o przyrodę, o klimat i jego zmiany. Należy jednak mieć świadomość, że nauka Kościoła dotycząca różnorodnych problemów i wyzwań ekologicznych jest bardzo obszerna.

---

¹ Zob. Bożena Gulla, Kinga Tucholska, Agnieszka Ziarnicka-Wojtaszek, *Psychologia kryzysu klimatycznego* (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2020), 25–35.

Księga Rodzaju mówi, że „Pan Bóg wziął zatem człowieka i umieścił go w ogrodzie Eden, aby uprawiał go i doglądał” (Rdz 1,15). Stwórca powierzył pierwszemu człowiekowi troskę o ogród, rozwijanie go i utrzymanie. Czasowniki, których tu użyto „‘ābad” – pracować, służyć oraz „šāmar” – strzec, doglądać, zachowywać, pilnować², wskazują, że powinnością człowieka jest nie tylko czerpanie owoców z dzieła stworzenia, ale także troska o jego stan. Oba powyższe określenia, niosą w sobie zauważalny ładunek szacunku oraz obowiązek troski o Ziemię. „W pewnym sensie czasowniki „uprawiać” i „strzec” stają się streszczeniem i najprostszą definicją każdej ludzkiej aktywności”³.

W powyższym, biblijnym kontekście pojawia się nauczanie Kościoła dotyczące zmian klimatycznych, gdy piękno i harmonia przyrody ukazują doskonałość Stwórcy.

Człowiek zdaje się często nie dostrzegać innych znaczeń swego naturalnego środowiska, jak tylko te, które służą celom doraźnego użycia i zużycia. Tymczasem Stwórca chciał, aby człowiek obcował z przyrodą jako jej rozumny i szlachetny „pan” i „stróż”, a nie jako bezwzględny „eksplorator”⁴.

Problematyka ekologiczna ukazywana jest w powiązaniu z perspektywą etyczną. Ekologia pojawia się w kontekście różnych sytuacji człowieka, opisu współczesnej cywilizacji i jej rozwoju, w nauczaniu o stworzeniu oraz w wyjaśnianiu relacji pomiędzy nauką i wiarą⁵. Niszczenie środowiska na-

---

² Zob. Dariusz Dziadosz, „Drzewo poznania dobra i zła a koncepcja Stwórcy (Rdz 2, 4b–3,24),” *Biblica et Patristica Toruniensia* 2 (2014): 89; zob. także Krzysztof Napora, „«Aby służył i strzegł» (Rdz 2, 15). Praca jako powołanie człowieka w świetle Rdz 1–2,” *Verbum Vitae* 25 (2014): 17–39.

³ Napora, „Aby służył i strzegł” (Rdz 2, 15),” 32; zob. także Jakub Wiech, „Kościół a zmiana klimatu. Czy katolicy wyhamują globalne ocieplenie?,” dostęp 02.12.2024, <https://energetyka24.com/klimat/kosciol-a-zmiana-klimatu-czy-katolicy-wyhamuja-globalne-ocieplenie-komentarz>.

⁴ Jan Paweł II, RH, 15.

⁵ Zob. Stanisław Jaromi, „Koncepcja ekologii ludzkiej według nauczania Jana Pawła II,” *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio* 10, 2 (2012): 5; zob. także Stanisław Jaromi, „Stworzyciel i przyroda według Jana Pawła II,” w *Między niebem a ziemią. Ku etyce ekologicznej*, red. Anna Dyduch-Falniowska, Monika Grzegorzczuk, Zdzisław Kijas, Zbigniew Mirek (Kraków: Instytut Ochrony Przyrody PAN, 2000), 270–282; Jarosław Babiński, „Kwestia ekologiczna” w nauczaniu Jana Pawła II,” *Studia Gdańskie* 30 (2021): 249–264.

turalnego implikuje degradację moralną osoby ludzkiej jako istoty wolnej, rozumnej i zdolnej do odpowiedzialności, która ma status moralny. Bóg zawierzył człowiekowi „całą wspaniałość świata, aby ciesząc się nim i korzystając z jego dóbr, w sposób wolny i rozumny twórczo współpracował w doskonaleniu Bożego dzieła”⁶. Jan Paweł II wskazywał na konieczność uszanowania porządku, który istnieje we Wszechświecie i jednocześnie, przywołał źródło zagrożeń tegoż porządku. „Kryzys ekologiczny – powtarzam – jest problemem moralnym”⁷.

W encyklice *Centesimus annus* Jan Paweł II bardzo precyzyjnie wskazywał źródło różnych niebezpieczeństw w kwestiach ekologicznych.

U korzeni bezmyślnego niszczenia środowiska naturalnego tkwi błąd antropologiczny, niestety rozpowszechniony w naszych czasach [...]. Człowiek, zamiast pełnić rolę współpracownika Boga w dziele stworzenia, zajmuje Jego miejsce i w końcu prowokuje bunt natury, raczej przez niego tyrani-zowanej, niż rządzonej⁸.

Stwierdzenie „błąd antropologiczny” jest wręcz fundamentalnym i ciągle aktualnym wytłumaczeniem badanego problemu. To sformułowanie wskazuje na kwestionowanie przez człowieka wartości daru stworzenia i rządzących światem praw oraz niszczenie harmonii między Stwórcą a człowiekiem i całym stworzeniem. W tym kontekście pojawia się tzw. grzech ekologiczny⁹, a egoizm, egotyzm lub egocentryzm sprawiają, że

człowiek mniema, że samowolnie może rozporządzać ziemią, podporządkowując ją bezwzględnie własnej woli, tak jakby nie miała ona własnego kształtu i wcześniejszego, wyznaczonego jej przez Boga, przeznaczenia, które człowiek, owszem, może rozwijać, lecz któremu nie może się sprzeniewierzać¹⁰.

---

⁶ Jan Paweł II, „Przemówienie Ojca Świętego Jana Pawła II w Zamościu podczas podróży apostolskiej do Polski 5-17.06.1999 (12.06.1999),” dostęp: 15.12.2024, opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/zamosc_12061999.html.

⁷ Jan Paweł II, „Orędzie na światowy Dzień Pokoju 1990 r. «Pokój z Bogiem Stwórcą – pokój z całym stworzeniem» (08.12.1989 r.),” *L'Osservatore Romano*, wyd. pol., 12 (1989): 21–22.

⁸ Jan Paweł II, CA, 37.

⁹ Zob. Babiński, „Kwestia ekologiczna,” 253.

¹⁰ Jan Paweł II, CA, 37.

W nauczaniu papieskim pojawia się istotne dopowiedzenie: „oprócz irracjonalnego niszczenia środowiska naturalnego należy tu przypomnieć bardziej jeszcze niebezpieczne niszczenie *środowiska ludzkiego*”¹¹.

Także Benedykt XVI wskazywał na niebezpieczeństwo traktowania natury jako ważniejszej od samej osoby. Przestrzegał, że takie podejście prowadzi do postaw neopogańskich lub do nowego panteizmu. Skrajnością jest także bezwzględna przemoc wobec środowiska.

Natura jest do naszej dyspozycji nie jako «stos przypadkowo rozrzuconych odpadków», ale jako dar Stwórcy [...], traktowanie natury jako ważniejszej od samej osoby ludzkiej jest przeciwne prawdziwemu rozwojowi. Takie stanowisko prowadzi do postaw neopogańskich lub do nowego panteizmu: z samej tylko natury, pojmowanej w sensie czysto naturalistycznym, nie może pochodzić zbawienie dla człowieka¹².

Benedykt XVI, przy okazji mówienia o zmianach klimatycznych, mocno akcentował odpowiedzialność osoby oraz konieczność uwzględniania moralności w życiu codziennym całych społeczeństw.

Problemem decydującym jest całościowa postawa moralna społeczeństwa. Jeśli nie szanuje się prawa do życia i do naturalnej śmierci, jeśli sztucznym czyni się poczęcie, ciążę i narodziny człowieka, jeśli poświęca się ludzkie embriony w celach badawczych, to w powszechnej świadomości w końcu gubi się pojęcie ekologii człowieka, a wraz z nim pojęcie ekologii środowiska. Jest czymś sprzecznym domaganie się od nowych pokoleń poszanowania środowiska naturalnego, kiedy wychowanie i ustawodawstwo nie pomagają im szanować samych siebie¹³.

Bardziej jednoznacznego stanowiska niż powyższy fragment, trudno znaleźć w innych dokumentach Kościoła. W stanowisku Benedykta XVI należy przywołać kluczową wypowiedź w trakcie pielgrzymki do Niemiec:

Chciałbym jednak podkreślić z mocą rzecz, o której – jak mi się wydaje – dziś, podobnie jak i wczoraj, się zapomina: istnieje także ekologia człowie-

---

¹¹ Ibidem, 38.

¹² Benedykt XVI, CiV, 49.

¹³ Benedykt XVI, CiV, 51.

ka. Również człowiek ma naturę, którą winien szanować i którą nie może manipulować według swego uznania [...]. Człowiek nie stwarza sam siebie. Jest on duchem i wolą, ale jest też naturą, a jego wola jest słuszna wtedy, kiedy szanuje naturę, słucha jej i akceptuje siebie takiego, jakim jest, to, że sam siebie nie stworzył¹⁴.

Nauczanie Benedykta XVI dotyczące problematyki ekologii, zawsze stawiało na pierwszym miejscu osobę, która stanowi centrum każdego porządku społecznego. Kościół, który prowadzi człowieka do zbawienia, „powinien bronić nie tylko ziemi, wody i powietrza jako darów stworzenia należących do wszystkich. Powinien przede wszystkim chronić człowieka przed zniszczeniem samego siebie”¹⁵.

Encyklika *Laudato si* papieża Franciszka, jest pierwszą w dziejach Kościoła katolickiego w całości poświęconą ekologii. Słowo „globalne”, w tym zwrot „globalne ocieplenie” użyte jest w dokumencie ponad 40 razy. Troska o naturę jest bezpośrednio związana ze sprawiedliwością społeczną. „Prawdziwe podejście ekologiczne zawsze staje się podejściem społecznym, które musi włączyć sprawiedliwość w dyskusję o środowisku, aby usłyszeć zarówno wołanie ziemi, jak i krzyk biednych”¹⁶. W dokumencie pojawiają się rozważania natury etycznej i duchowej, analiza przyczyn obecnej sytuacji oraz wskazane są ogólne kierunki działań wskazujących na konieczność zaangażowania każdego człowieka oraz polityki międzynarodowej, świata nauki, ekonomii i religii w walce z degradacją środowiska. Papież formułuje w tym dokumencie pojęcie „duchowości ekologicznej”. Wśród głównych przyczyn powodujących globalne ocieplenie są działania człowieka¹⁷ i one „stanowią jedno z największych wyzwań dla ludzkości”¹⁸.

---

¹⁴ Benedykt XVI, „Przemówienie w Bundestagu, Berlin (22.09.2011),” *L'Osservatore Romano*, wyd. pol., 10–11 (2011): 41; zob. także Manfred Spieker, „Ekologia człowieka. Wkład Benedykta XVI,” dostęp: 05.01.2025, https://teologiapolityczna.pl/prof-manfred-spieker-ekologia-czlowieka-wklad-benedykta-xvi#_ftn31.

¹⁵ Benedykt XVI, CiV, 51.

¹⁶ Franciszek, LS, 49.

¹⁷ Franciszek, LS, 23.

¹⁸ Ibidem, 25.

To prawda, że istnieją inne czynniki (na przykład wulkanizm, zmiany orbity i osi Ziemi, cykl słoneczny), ale liczne badania naukowe wskazują, że większość globalnego ocieplenia ostatnich kilkudziesięciu lat zawdzięczamy wysokiemu stężeniu gazów cieplarnianych (dwutlenek węgla, metan, tlenki azotu i inne), emitowanych głównie z powodu działalności człowieka¹⁹.

Wskazanie na przyczyny antropogeniczne, a nie naturalne jest kwestią, którą należy zauważyć w tym dokumencie. Papież Franciszek, wskazuje już jednoznacznie w adhortacji apostolskiej o kryzysie klimatycznym *Laudate Deum*, że przyczyn globalnego ocieplenia należy dostrzegać przede wszystkim w działaniach człowieka. „Nie można już wątpić w ludzkie – „antropogeniczne” – przyczyny zmian klimatycznych”²⁰. Adhortacja jest bardziej zdecydowaną, mocniejszą wersją encykliki *Laudato si*. Franciszek kilkakrotnie przywołuje kwestię wzajemnego wpływu nierówności społecznych na klimat i ekologię. Analizując przyczyny zmian klimatycznych, papież posługuje się stwierdzeniami nie pozostawiającymi miejsca na nie-domówienia: „nie ulega wątpliwości”, „nie można już wątpić”. W rozdziale dotyczącym ekologii życia codziennego, mowa jest o „ekologii ludzkiej”, która oznacza „niezbędną relację życia człowieka z prawem moralnym, wpisanym w jego naturę, relację konieczną, by można było stworzyć bardziej godne środowisko”²¹. Pojawia się tu nawiązanie do wspomnianej już wypowiedzi Benedykta XVI o „ekologii człowieka”. Dostrzeganie zmian klimatu i troski o zmniejszenie szkodliwych wpływów na klimat ze względów moralnych jest istotnym stanowiskiem. Rozdział dotyczący duchowości, wskazuje na motywację wypływającą z wiary, aby umacniać więzi z całym stworzonym światem. Dokument kończy się zdaniem: „człowiek, który chce zastąpić Boga, staje się najgorszym zagrożeniem dla samego siebie”²². Warto zauważyć to fundamentalne stwierdzenie.

---

¹⁹ Ibidem, 23.

²⁰ Franciszek, LD, 11. Niniejszy fragment artykułu jest ukazaniem normy teologicznej na temat zmian klimatycznych, a nie ukazywaniem dyskusji zwolenników i przeciwników przyczyn badanego problemu. Należy jednak zauważyć, że istnieją stanowiska naukowców, którzy wskazują, że czynnikiem dominującym zmian klimatu są procesy naturalne.

²¹ Franciszek, LS, 155.

²² Franciszek, LD, 73.

2. METODYKA BADAŃ WŁASNYCH

Najbardziej ogólne i fundamentalne pytanie problemowe, wymagające poszukiwania odpowiedzi potwierdzonej empirycznie brzmi: czy religijność wykazuje związek z postawą wobec koncepcji globalnego ocieplenia? Przywołane nauczanie Kościoła, wskazuje jednoznacznie na zmiany klimatu. W powyższym kontekście można przypuszczać, że wzrostowi natężenia religijności towarzyszy wysoka akceptacja wobec teorii globalnego ocieplenia (pierwsza hipoteza badawcza). Istnieje prawdopodobieństwo, że grupy wyróżnione ze względu na płeć oraz wiek wykazują istotnie różne podejścia do zjawiska globalnego ocieplenia (druga hipoteza badawcza).

Do weryfikacji powyższych hipotez badawczych posłużono się dwoma narzędziami: Skalą Centralności Religijności (SCR) Stefana Hubera (zawiera podskale: zainteresowanie problematyką religijną; przekonania religijne; modlitwa; doświadczenie religijne; udział w nabożeństwach/kult; wynik ogólny)²³ oraz narzędziem własnej konstrukcji – Skalą Globalnego Ocieplenia (SGO).

Pierwszy kwestionariusz jest narzędziem standaryzowanym i charakteryzuje się wysokimi wskaźnikami psychometrycznymi. Polska adaptacja Skali Centralności Religijności jest narzędziem wiarygodnym, rzetelnym i trafnym. Skala pozwala określić natężenie religijności wśród badanych respondentów. Wielowymiarowy model religijności według Stefana Hubera, powstał jako synteza koncepcji Gordona Allporta oraz Charlesa Glocka i Rodneya Starka. Koncepcja ta, mocno wskazuje na motywacyjny charakter religijności w życiu jednostki, która może przybierać wartość centralną (wewnętrzną) lub peryferyjną (zewnętrzną)²⁴.

---

²³ Zob. Beata Zarzycka, „Skala Centralności Religijności Stefana Hubera,” *Roczniki Psychologiczne* 1 (2007): 136–137; zob. także Beata Zarzycka, „Polska adaptacja Skali Centralności Religijności S. Hubera,” w *Psychologiczny pomiar religijności*, red. Marek Jarosz (Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL, 2011), 231–261; Dariusz Krok, *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychospołecznych* (Opole: Wydawnictwo WT UO, 2009), 189–190.

²⁴ Por. Gordon Allport, Michael Ross, „Personal religious orientation and prejudice,” *Journal of Personality and Social Psychology* 5 (1967): 432–443; Zarzycka, „Skala Centralności,” 134–135.

Wyróżnienia zwolenników i przeciwników globalnego ocieplenia, dokonano na podstawie Skali Globalnego Ocieplenia, w której wykorzystano twierdzenia przedstawiane na stronach internetowych Ministerstwa Klimatu i Środowiska²⁵ oraz Nauka o klimacie²⁶. Z obu stron wybrano jedenaście twierdzeń – tak zwanych mitów dotyczących klimatu:

1. „Globalne ocieplenie” to naturalne zjawisko.
2. Działalność człowieka nie wpływa na klimat (tzn. jednostkowe działanie człowieka nie ma bezpośredniego wpływu na zjawiska zachodzące na ziemi).
3. Topnienie lodowców nie ma wpływu na poziom wód w morzach i oceanach.
4. Wulkany emitują więcej dwutlenku węgla niż działalność człowieka.
5. Lasy są wystarczające, aby pochłaniać dwutlenek węgla (tzn. zwiększanie powierzchni terenów zielonych to jeden ze sposobów na redukowanie ilości CO₂).
6. Internet pełen jest dowodów, które zaprzeczają „globalnemu ociepleniu”.
7. Zmiana klimatu to jeden z efektów trwającego lub zbliżającego się przebiegunowania Ziemi.
9. Klimat może się zmieniać, ale to wszystko wina Słońca. O naszym klimacie decyduje to potężne źródło energii.
10. Produkcja globalna mięsa wołowego nie przyczynia się w dużym stopniu do zmian klimatu na Ziemi.
11. Przecież klimat zmieniał się już wcześniej, nie ma się czym przejmować.

Zdania te stanowiły itemy kwestionariusza, które badani oceniali na skali pięciostopniowej – tak jak w skali Hubera:

- 1 – zdecydowanie nie zgadzam się z tym twierdzeniem (zwolennicy zmian klimatu, nie zgadzają się z tymi twierdzeniami uznając je za mity, zmiany klimatyczne przypisują przede wszystkim aktywności człowieka);

---

²⁵ Ministerstwo Klimatu i Środowiska, dostęp: 15.12.2024, gov.pl/web/edukacja-ekologiczna/najwieksze-mity-o-zmianach-klimatu.

²⁶ Nauka o klimacie, dostęp: 15.12.2024, naukaoklimacie.pl/fakty-i-mity.

- 2 – raczej nie zgadzam się;
- 3 – nie mam zdania;
- 4 – raczej zgadzam się;
- 5 – zdecydowanie zgadzam się z tym twierdzeniem (przeciwnicy zmian klimatu zgadzają się z nimi, posługują się nimi jako argumentami – faktami, zmiany klimatyczne przypisują przede wszystkim naturalnym procesom zachodzącym w przyrodzie w całej historii planety).

Badani zostali poinformowani, co oznacza wybranie odpowiedniej oceny, czyli mit lub prawda. Ta informacja miała ułatwić identyfikację ze zwolennikami lub przeciwnikami zjawiska globalnego ocieplenia. Minimalny wynik to 11 punktów – typowy dla zwolenników globalnego ocieplenia. Wynik maksymalny to 55 punktów – typowy dla przeciwników. Odpowiedzi respondentów w powyższej skali, pozwoliły wyróżnić grupę zwolenników globalnego ocieplenia liczącą 75 osób oraz grupę przeciwników o liczebności 77 osób.

Grupę badaną stanowiły 152 osoby: 72 mężczyzn (47% całej grupy) oraz 80 kobiet (53% całości). Wiek badanych: przedział wiekowy od 20 do 50 roku życia – 81 osób (53% grupy) oraz od 51 do 70 roku życia – 71 osób (47% badanych). Stan cywilny: osoby żyjące samotnie – 56 osób (37% grupy); osoby żyjące w małżeństwie – 71 osób (47% grupy) po rozwodzie / separacji – 19 osób (12% grupy) oraz wdowieństwo – 6 osób (4% grupy). Wykształcenie: zawodowe – 7 osób (5% całości); średnie – 40 osób (26% całości); wyższe – 105 osób (69% całości).

Respondenci badań to: studenci nauk o rodzinie, teologii, italianistyki, pedagogiki; uczestnicy grup religijnych działający przy parafiach (*Gloria crucis*, Kościół Domowy, Akcja Katolicka, Żywy Różaniec, Neokatechumenat). Kwestionariusze były wypełnione także przez kilku księży i kilka sióstr zakonnych oraz nauczycieli. Osoby dobrowolnie zabierały ze sobą kwestionariusze i po wypełnieniu ich oddawały je we wskazane miejsca. To zapewniało anonimowość badanych. Badania zostały przeprowadzone wiosną i latem 2024 roku.

W pierwszym kroku analizy sprawdzono rozkłady zmiennych ilościowych. W tym celu wyliczono podstawowe statystyki opisowe wraz z testem Shapiro-Wilka badającym normalność rozkładu (Tabela 1).

Tabela 1. Podstawowe statystyki opisowe badanych zmiennych wraz z testem Shapiro-Wilka

Grupa badana	Zmienna	N	Min.	Maks.	M	SD	Sk.	Kurt.	W
Cała grupa	Religijność (SCR)								
	Zainteresowanie	152	3,00	15,00	11,05	3,41	-0,68	-0,75	0,89***
	Przekonania	152	3,00	15,00	12,78	3,09	-1,47	1,36	0,75***
	Modlitwa	152	3,00	15,00	11,97	3,46	-1,04	-0,02	0,83***
	Doświadczenie	152	3,00	15,00	10,58	3,31	-0,58	-0,64	0,93***
	Udział	152	3,00	15,00	10,78	4,18	-0,54	-1,21	0,85***
	Wynik ogólny	152	19,00	75,00	57,16	15,72	-0,85	-0,36	0,89***
	Globalne ocieplenie (SGO)								
	Wynik ogólny	152	11,00	55,00	32,46	10,78	0,01	-1,08	0,96***
Mężczyźni	Religijność (SCR)								
	Zainteresowanie	72	4,00	15,00	10,35	3,48	-0,36	-1,22	0,91***
	Przekonania	72	4,00	15,00	12,46	2,92	-1,13	0,57	0,83***
	Modlitwa	72	3,00	15,00	11,48	3,64	-0,70	-0,77	0,86***
	Doświadczenie	72	3,00	15,00	9,99	3,44	-0,31	-0,98	0,95**
	Udział	72	3,00	15,00	10,06	4,27	-0,27	-1,43	0,88***
	Wynik ogólny	72	20,00	75,00	54,34	16,26	-0,50	-0,97	0,91***
	Globalne ocieplenie (SGO)								
	Wynik ogólny	72	11,00	55,00	30,98	10,41	0,28	-0,76	0,97
Kobiety	Religijność (SCR)								
	Zainteresowanie	80	3,00	15,00	11,83	3,18	-1,13	0,49	0,85***
	Przekonania	80	3,00	15,00	13,14	3,24	-1,87	2,55	0,64***
	Modlitwa	80	3,00	15,00	12,51	3,18	-1,56	1,76	0,77***
	Doświadczenie	80	3,00	15,00	11,24	3,04	-0,91	0,21	0,91***
	Udział	80	3,00	15,00	11,57	3,95	-0,90	-0,63	0,81***
	Wynik ogólny	80	19,00	75,00	60,29	14,59	-1,37	1,23	0,84***
	Globalne ocieplenie (SGO)								
	Wynik ogólny	80	13,00	54,00	34,11	11,03	-0,29	-1,12	0,93***

Legenda: N – liczebność grupy, Min. i Maks. – najniższa i najwyższa wartość rozkładu, M – średnia, SD – odchylenie standardowe, Sk. – skośność, Kurt. – kurtოza, W – wynik testu Shapiro-Wilka, p – istotność: *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Analiza rozkładów poszczególnych zmiennych dotyczących religijności oraz postawy wobec globalnego ocieplenia w całej badanej grupie oraz oddzielnie wśród mężczyzn i kobiet wykazały, że niemalże wszystkie z nich odbiegają od normalnego, ujawniając asymetrię i skośność wyników. Test Shapiro-Wilka okazał się istotny statystycznie. Widoczna jest pewna asymetria i skośność zmiennych. To najprawdopodobniej może wynikać z niedoskonałości doboru grupy badanej, której uczestnicy koncentrowali się na skrajnych odpowiedziach w obu kwestionariuszach. Jedynym wynikiem zgodnym z rozkładem normalnym, jest wynik uzyskany w grupie mężczyzn w SGO. Wyniki średnie w skalach religijności są wyższe niż wynik średni wynikający ze skali. Wyniki w globalnym ociepleniu są niemalże zbieżne z wynikiem średnim wynikającym ze skali (33 punkty), przy czym wśród mężczyzn ten wynik jest nieco niższy niż średni (30,98), natomiast wynik średni uzyskany w grupie kobiet jest nieco wyższy (34,11).

3. ZWIĄZKI RELIGIJNOŚCI ORAZ POSTAW WOBEC GLOBALNEGO OCIEPLENIA W ŚWIELE BADAŃ WŁASNYCH

Poszukiwanie współwystępowania postawy wobec globalnego ocieplenia z wymiarami religijności, sprawdzono wykorzystując analizę korelacji *r Pearsona*. Analizę wykonano w całej badanej grupie oraz wśród mężczyzn i kobiet, a także wśród osób młodszych (od 20 do 50 roku życia) i starszych (od 51 do 70 roku życia) (Tabela 2). Różnice w poglądach dotyczące globalnego ocieplenia w grupach wyróżnionych za względu na płeć oraz wiek mogą ujawniać istotne różnice.

Korelacja między postawą wobec globalnego ocieplenia a religijnością w całej badanej grupie, wśród mężczyzn i kobiet oraz wśród młodszych i starszych uczestników badania, wykazała pewną prawidłowość. Otóż większe natężenie religijności w poszczególnych jej wymiarach (zaangażowanie religijnością, przekonania religijne, modlitwa, doświadczenie religijne, udział w nabożeństwach, wynik ogólny), współwystępowało z większym natężeniem postawy wobec globalnego ocieplenia – korelacja dodatnia. Należy pamiętać, że wzrost natężenia postawy wobec globalnego ocieplenia, to osoby krytycznie nastawione do tego zjawiska – to są

Tabela 2. Korelacja *r Pearsona* między postawą wobec globalnego ocieplenia a religijnością

Religijność	Globalne ocieplenie – cała grupa		
Zainteresowanie religijnością	0,56***		
Przekonania religijne	0,54***		
Modlitwa	0,58***		
Doświadczenie religijne	0,62***		
Udział w nabożeństwach	0,70***		
Wynik ogólny	0,67***		
	Globalne ocieplenie		<i>Z Fishera</i>
	Mężczyźni	Kobiety	
Zainteresowanie religijnością	0,44***	0,64***	-1,72*
Przekonania religijne	0,52***	0,53***	-0,08
Modlitwa	0,53***	0,62***	-0,81
Doświadczenie religijne	0,56***	0,65***	-0,86
Udział w nabożeństwach	0,70***	0,68***	0,23
Wynik ogólny	0,63***	0,69***	-0,64
	Globalne ocieplenie		<i>Z Fishera</i>
	Badani młodsi	Badani starsi	
Zainteresowanie religijnością	0,57***	0,49***	0,67
Przekonania religijne	0,53***	0,50***	0,25
Modlitwa	0,60***	0,50***	0,87
Doświadczenie religijne	0,54***	0,64***	-0,93
Udział w nabożeństwach	0,65***	0,72***	-0,80
Wynik ogólny	0,64***	0,68***	-0,43

przeciwnicy w niniejszym projekcie badawczym. To oni uzyskiwali istotnie większe natężenie religijności zarówno wśród mężczyzn, jak też wśród kobiet oraz wśród młodszych i starszych uczestników badania niż zwolennicy globalnego ocieplenia.

Test Fishera pokazuje istotność różnic między badanymi grupami, których wyniki korelują istotnie z postawą wobec globalnego ocieplenia.

Religijność mężczyzn i kobiet – analizowanych jako całe grupy – choć wykazują różnice, to jednak jedynie kobiety wykazywały istotnie większe związki korelacyjne postawy wobec globalnego ocieplenia i zainteresowania religijnością niż mężczyźni ($-1,72$; $p < 0,05$). Badanie istotności różnic w związkach korelacyjnych w grupach młodszych i starszych uczestników badania nie wykazało różnic istotnych statystycznie.

Analiza istotności różnic w poszczególnych wymiarach religijności wśród zwolenników (75 osób) i przeciwników badanego zjawiska (77 osób) prezentuje tabela 3. Grupy zostały wyróżnione na podstawie wyniku średniego uzyskanego przez wszystkich badanych.

Tabela 3. Religijność wśród zwolenników i przeciwników globalnego ocieplenia.
Wyniki testu *t* Studenta dla prób niezależnych

Religijność	Zwolennicy (a)		Przeciwnicy (b)		<i>F</i>	<i>t</i>	<i>g</i>
	M	SD	M	SD			
Zainteresowanie religijnością	9,01	3,39	13,04	1,96	29,11***	8,99***	1,45
Przekonania religijne	11,03	3,46	14,49	1,13	66,90***	8,36***	1,35
Modlitwa	9,77	3,66	14,10	1,15	84,41***	9,90***	1,60
Doświadczenie religijne	8,35	3,00	12,75	1,80	26,59***	11,01***	1,78
Udział w nabożeństwach	7,55	3,56	13,92	1,42	47,86***	14,56***	2,35
Wynik ogólny	45,71	14,51	68,31	5,55	47,42***	12,75***	2,06

F = wynik testu *Levene'a*;

g = współczynnik siły efektu *g* *Hedgesa*.

^a *n* = 75; ^b *n* = 77.

Wyniki testu *t* Studenta dla prób niezależnych, dotyczące religijności wśród zwolenników i przeciwników globalnego ocieplenia, wykazały istotne statystycznie różnice we wszystkich wymiarach religijności oraz w wyniku ogólnym. Przeciwnicy globalnego ocieplenia uzyskali istotnie wyższe wyniki niż zwolennicy badanego zjawiska.

Wskaźnik *F* ukazuje jednorodność wariancji. Wyniki są inaczej rozłożone i są to wyniki istotne. Wskaźnik *g* ukazuje siłę różnicy. W prezentowanym badaniu ta siła różnic jest duża w niemalże wszystkich wymiarach.

Przedziały tego współczynnika od 0,2 do 0,5 to mała siła, od 0,5 do 0,8 to średnia siła, a ponad 0,8 to duża siła badanych różnic.

Interpretacja jakościowa uzyskanych wyników wskazuje, że przeciwnicy globalnego ocieplenia wykazują wyższe zainteresowanie problematyką religijną niż zwolennicy badanego zjawiska. Ujawnia się to w myśleniu o problematyce religijnej oraz jakości intelektualnego ustosunkowania się do treści religijnych. Osoby te, wykazują także większą pewność w stosunku do treści religijnych, które są dla nich szczególnie ważne (przekonania religijne). Zarówno społeczny wymiar religijności (udział w nabożeństwach, kult), jak i jej indywidualny aspekt (osobista modlitwa) wykazują istotnie wyższe natężenie wśród przeciwników globalnego ocieplenia. Oznacza to, że wspólne nabożeństwa i praktyki religijne, a także indywidualny, osobowy i subiektywny kontakt z Bogiem, mają dla przeciwników większe znaczenie niż dla zwolenników globalnego ocieplenia. Piątym wymiarem jest doświadczenie obecności Boga oraz Jego działanie w osobistym, codziennym życiu. Ono jest także istotnie mocniej nasilone wśród przeciwników globalnego ocieplenia. Kończącym podsumowaniem jest analiza wyniku ogólnego religijności. U przeciwników globalnego ocieplenia wykazuje on istotnie silniejsze natężenie niż u zwolenników badanego zjawiska. Wynik ten informuje o umiejscowieniu oraz autonomii religijności wśród wszystkich wymiarów życia osoby. Wskazuje on także na motywację w konkretnych zachowaniach.

WNIOSKI

Literatura przedmiotu ukazuje liczne związki religijności z różnymi aspektami jakości życia. Nie przedstawia jednak związków religijności ze zmianami klimatycznymi, czy z globalnym ociepleniem. Zaprezentowane badania miały charakter sondażowy i mogą stanowić punkt wyjścia do zdecydowanie bardziej złożonego projektu badawczego. Religijność mierzona SCR, pozwoliła analizować modlitwę oraz udział w nabożeństwach – (aspekt behawioralny religijności); zainteresowanie problematyką religijną – (aspekt poznawczy); oraz przekonania i doświadczenia religijne – (aspekt emocjonalny). Z kolei postawa wobec wybranej koncepcji

globalnego ocieplenia weryfikowana była kwestionariuszem własnej konstrukcji, której twierdzenia dotyczyły tak zwanych mitów na temat globalnego ocieplenia.

Empiryczne badania, nie pozwoliły zweryfikować pozytywnie założenia badawczego dotyczącego wzrostu natężenia religijności wśród zwolenników globalnego ocieplenia zarówno w całej badanej grupie, jak też z wyróżnieniem grup mężczyzn i kobiet oraz osób starszych i młodszych. Wręcz przeciwnie. Otóż wraz ze wzrostem krytycznego podejścia do zjawiska globalnego ocieplenia (przeciwnicy w projekcie badawczym) ujawnił się wzrost natężenia religijności – korelacja dodatnia. Takie związki są obserwowane we wszystkich badanych grupach. Także badanie różnic natężenia religijności między zwolennikami i przeciwnikami globalnego ocieplenia wykazało większe zaangażowanie religijne u przeciwników badanego zjawiska.

Przywołując nauczanie Kościoła na temat zmian klimatu, należy stwierdzić, że przeciwnicy globalnego ocieplenia i jednocześnie osoby bardzo religijne nie uwzględniają raczej w swoich postawach wskazań zawartych w wypowiedziach ostatnich papieży. Jawi się tu pytanie o recepcję tej nauki wśród badanych osób. To wymagałoby jednak całkowicie innych analiz empirycznych. Religijność, choć może dawać poczucie bezpieczeństwa w sytuacjach pojawiającego się zagrożenia związanego np. ze zmianami klimatycznymi, to jednak wśród zwolenników tego zjawiska nie jest ona mocno nasiloną. To badani respondenci przeciwnicy globalnego ocieplenia wykazywali się większym natężeniem religijności w swoim życiu. Wzrost natężenia religijności współwystępował z nasiloną postawą wobec globalnego ocieplenia – czyli z dużym krytycyzmem. Być może tu została wyrażona relacja między religią, w której centrum jest osobowy Bóg, a tzw. religią klimatyczną – znaną z przekazów medialnych, której centrum stanowi naturalny proces, jak sądzą przeciwnicy.

Nauczanie Kościoła wskazujące na przyczyny zmian klimatycznych („u korzeni bezmyślnego niszczenia środowiska naturalnego tkwi błąd antropologiczny”; „kryzys ekologiczny jest problemem moralnym”; „problemem decydującym jest całościowa postawa moralna społeczeństwa”), wymaga nieustannego przywoływania w działaniach pastoralnych. Religijność człowieka jako odpowiedź na miłość Boga, to również wieloaspektowa rzeczywistość zróżnicowanej miłości. Jest bardzo prawdopodobne, że

zaangażowanie religijne osób z nasiloną krytyczną postawą wobec globalnego ocieplenia może mieć liczniejsze powiązania z innymi formami religijności. W „miłości nie ma lęku, lecz doskonała miłość usuwa lęk, ponieważ lęk kojarzy się z karą” (1 J 4,18).

W badaniach religijności – teologicznie rozumianej jako cnota, a psychologicznie jako postawa oraz lęku rozumianego jako ogólny stan emocjonalny, zauważa się tendencję wskazującą na wzrost praktyk religijnych i spadek nasilenia stanów lękowych. „Większa wiedza religijna, większa ilość praktyk religijnych, głębsze doświadczenie religijne, bardziej rygorystyczna moralność ugruntowana na religijności, tym badana grupa młodzieży przeżywa mniejsze natężenie stanów lękowych”²⁷. Korelacja intensywności religijności oraz niskiego poziomu lęku potwierdzona jest empirycznie²⁸. Uzyskane wyniki badań empirycznych w niniejszym projekcie wskazują na wzrost natężenia religijności u osób krytycznie nastawionych do globalnego ocieplenia. Można przypuszczać, że te osoby ujawniały mniejsze natężenie negatywnych emocji (zwłaszcza lęku) wobec prawdopodobnych zagrożeń związanych ze zmianami klimatycznymi. Podjęte badania pilotażowe, nie uwzględniały takich aspektów jak dojrzała osobowość oraz dojrzała religijność. Być może, te aspekty należałoby wziąć pod uwagę w kontekście dalszych poszukiwań. Zaangażowanie religijne jawi się jako korzystna strategia przeciwdziałania potencjalnym stanom lękowym, będące reakcją na zagrożenia wynikające z dynamicznych zmian klimatycznych.

Realizując etap prakseologiczny, dotyczący dojrzałego kształtowania i przeżywania religijności, należy w posłudze duszpasterskiej, mocniej akcentować łączenie wiary i rozumu, a nie wiary i emocji (różnych lęków, także tych dotyczących globalnego ocieplenia). Wiara i rozum pojawiają się zarówno w Tradycji Kościoła, jak i jego nauczaniu. „Wiara i rozum są jak dwa skrzydła, na których duch ludzki unosi się ku kontemplacji prawdy”²⁹. W działaniach duszpasterskich, akcentowanie bardziej aspektów poznawczych w religijności, niż aspektów behawioralnych i emocjonalnych

---

²⁷ Józef Bazylak, „Lęk a postawy religijne młodzieży,” *Studia Philosophiae Christianae* 18, 2 (1982): 19.

²⁸ Zob. Władysław Prężyna, *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 1981), 85–88.

²⁹ Jan Paweł II, FR.

jest korzystniejszą strategią pastoralną. Kontekst wiary i rozumu dotyczy także nauczania Kościoła na temat zmian klimatycznych i ich konsekwencji dla życia człowieka oraz kolejnych pokoleń.

Kształtowanie dojrzałej religijności, powinno mieć na uwadze kryteria znane w literaturze teologicznej oraz psychologicznej. Tylko bowiem taka religijność prowadzi do minimalizowania negatywnych emocji pojawiających się w kontekście zmian klimatycznych. Dojrzała religijność człowieka – rozpatrywana w kontekście osobowości – daje większe poczucie bezpieczeństwa zarówno w kontekście tego, co nie budzi wątpliwości, jak i tego, co jest nieznane, albo co jest wręcz potencjalnym zagrożeniem. W powyższym kontekście należy widzieć także koncentrację bardziej na warstwie denotacyjnej pojęć religijnych (nauczanie dotyczące zmian klimatycznych ukazanych w dokumentach Kościoła), niż na warstwie konotacyjnej tychże pojęć (np. lęki związane z konsekwencjami zmian klimatycznych – aspekty emocjonalne). Wyjaśnianie pojęć, jawi się jako kolejne zadanie.

BIBLIOGRAFIA

- Allport, Gordon, Michael Ross. „Personal religious orientation and prejudice.” *Journal of Personality and Social Psychology* 5 (1967): 432–443.
- Babiński, Jarosław. „«Kwestia ekologiczna» w nauczaniu Jana Pawła II.” *Studia Gdańskie* 30 (2021): 249–264.
- Bazylak, Józef. „Lęk a postawy religijne młodzieży.” *Studia Philosophiae Christianae* 18, 2 (1982): 7–14.
- Benedykt XVI. Encyklika *Caritas in veritate*. Wrocław: TUM, 2024.
- Benedykt XVI. „Przemówienie w Bundestagu, Berlin (22 września 2011).” *L’Osservatore Romano*, wyd. pol., 10–11 (2011): 41.
- Dziadosz, Dariusz. „Drzewo poznania dobra i zła a koncepcja Stwórcy (Rdz 2, 4b–3,24).” *Biblica et Patristica Toruniensia* 2 (2014): 81–105. DOI: <https://doi.org/10.12775/BPTH.2014.010>.
- Franciszek. Encyklika *Laudato si*. Wrocław: TUM, 2015.
- Franciszek. Adhortacja apostolska *Laudate Deum*. Wrocław: TUM, 2023.
- Gulla, Bożena, Kinga Tucholska, Agnieszka Ziernicka-Wojtaszek. *Psychologia kryzysu klimatycznego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2020.
- Jan Paweł II. Encyklika *Centesimus annus*. Wrocław: TUM, 2000.
- Jan Paweł II. Encyklika *Redemptor hominis*. Wrocław: TUM, 1994.
- Jan Paweł II. Encyklika *Fides et ratio*. Wrocław: TUM, 2021.
- Jan Paweł II. „Orędzie na światowy Dzień Pokoju 1990 r. «Pokój z Bogiem Stwórcą – po-

- kój z całym stworzeniem» (08.12.1989 r.)". *L'Osservatore Romano*, wyd. pol., 12 (1989): 21–22.
- Jan Paweł II. „Przemówienie Ojca Świętego Jana Pawła II w Zamościu podczas podróży apostolskiej do Polski 5-17.06.1999 (12.06.1999).” Dostęp: 15.12.2024, opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/zamosc_12061999.html.
- Jaromi, Stanisław. „Koncepcja ekologii ludzkiej według nauczania Jana Pawła II”. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio* 10, 2 (2012): 5–12.
- Jaromi, Stanisław. „Stworzyciel i przyroda według Jana Pawła II.” W *Między niebem a ziemią. Ku etyce ekologicznej*, red. Anna Dyduch-Falniowska, Monika Grzegorzczak, Zdzisław Kijas, Zbigniew Mirek, 270–282. Kraków: Instytut Ochrony Przyrody PAN, 2000.
- Krok, Dariusz. *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychospołecznych*. Opole: Wydawnictwo WT UO, 2009.
- Ministerstwo Klimatu i Środowiska. Dostęp: 15.12.2024. gov.pl/web/edukacja-ekologiczna/najwieksze-mity-o-zmianach-klimatu.
- Nauka o klimacie. Dostęp: 15.12.2024. naukaoklimacie.pl/fakty-i-mity.
- Napora, Krzysztof. „«Aby służył i strzegł» (Rdz 2, 15). Praca jako powołanie człowieka w świetle Rdz 1–2.” *Verbum Vitae* 25 (2014): 17–39. DOI: <https://doi.org/10.31743/vv.1566>.
- Prężyna, Władysław. *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 1981.
- Spieker, Manfred. „Ekologia człowieka. Wkład Benedykta XVI.” Dostęp: 05.01.2025, https://teologiapolityczna.pl/prof-manfred-spieker-ekologia-czlowieka-wklad-benedykta-xvi#_ftn31.
- Wiech, Jakub. „Kościół a zmiana klimatu. Czy katolicy wyhamują globalne ocieplenie?” Dostęp: 02.12.2024, <https://energetyka24.com/klimat/kosciol-a-zmiana-klimatu-czy-katolicy-wyhamuja-globalne-ocieplenie-komentarz>.
- Zarzycka, Beata. „Skala Centralności Religijności Stefana Hubera.” *Roczniki Psychologiczne* 1 (2007): 133–157.
- Zarzycka, Beata. „Polska adaptacja Skali Centralności Religijności S. Hubera.” W *Psychologiczny pomiar religijności*, red. Marek Jarosz, 231–261. Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL, 2011.